

**ԹՈՒՐԹԻՍՅՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՆԵՐԻ ՀԵՐՈՍԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ**

2011 թ. ապրիլի 5-ին «Անադոլու» լրատվական գործակալությունը հաղորդեց, թե նույն թվականի ապրիլի 10-ին՝ ժամը 13:30-ին, Բողազլույան գավառում նախատեսվում է ոգեկոչել Հայոց ցեղասպանության ժամանակ Յոզղատի մութասարիֆի (սանջակի կառավարիչ) տեղակալը և Բողազլույանի կայմակամը (գավառապետ) եղած Մեհմեդ Քեմալի հիշատակը: Թուրքական գործակալությունը նշում էր նաև, թե Քեմալը 1922 թ. հոկտեմբերի 14-ին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի հրապարակած հատուկ օրենքով հռչակվել էր «ազգային նահատակ»¹:

Հայաստանների հերոսացումը նորություն չէ Թուրքիայում: Դեռ մեկ ամիս էլ չէր անցել այն օրից, երբ նույն լրատվական գործակալությունը 2011 թ. մարտի 15-ին լուր հաղորդեց, թե «Թալեաթ փաշա կոմիտեի» և «Թուրքական աշխարհի մշակույթի և մարդու իրավունքների» կազմակերպության նախաձեռնությամբ հիշատակի ոգեկոչման արարողություն էր կազմակերպվելու Հայոց ցեղասպանության զլխավոր համակարգող Թալեաթ փաշայի գերեզմանի մոտ: Ի դեպ միջոցառմանը մասնակցելու էր նաև վերոհիշյալ Մեհմեդ Քեմալի թոռը՝ Մեհմեդ Քեմալ Էրգյուլերը²:

Թուրք ազգայնականները չեն բավարարվում ցեղասպանների հիշատակին հարգանքի տուրք մատուցելով միայն. Թուրքիայում կարելի է հանդիպել նման մարդասպանների արձանների, նրանց անունները կրող պողոտաների և, անգամ, դպրոցների:

Ինչպես նշում է թուրք գրող Դոդան Աքհանլըն, ներկայում «Ուրֆայի նահատակ Լուսրեթի» անունը կրող դպրոցի սաները, ամենայն հավանականությամբ, տեղյակ էլ չեն, թե ում անվամբ է կոչվել իրենց դպրոցը կամ էլ ենթադրում են, թե նա եղել է ազգային մեծ հերոս³:

¹ "Kaymakam Kemal Bey Anılacak", *Anadolu Haber Ajansı*, 05.04.2011.

² "Talât Paşa'nın Öldürülüşünün 90. Yıl Dönümü", *Anadolu Haber Ajansı*, 15.03.2011.

³ Doğan Akhanlı, "Ermeni Soykırımı Yargı Önünde-1",
<http://www.durde.org/2011/03/ermeni-soykirimi-yargi-onunde/>.

Այնինչ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Բաբերդի կառավարչի, հետագայում՝ Ուրֆայի զավառապետի պաշտոնները զբաղեցրած Բեհրամզադե Նուսրեթը ևս Հայոց ցեղասպանությունն իրականացնող կառավարիչներից մեկն էր, որը մահապատժի էր ենթարկվել ոչ թե որևէ օտարերկրյա, այլ հենց թուրքական դատարանի՝ Ստամբուլի ռազմական արտակարգ ատյանի կողմից։ Մարդասպաններից, հայասպաններից և ցեղասպաններից ներկայում շարունակում են ոգեշնչվել թե՛ Թուրքիայում և թե՛ Ադրբեջանում։

Այսպես, օրինակ, ներկայում էրգենեքունի գործով մեղադրյալ Վելի Բյույուքը, Գիրեսունում (Կերասուն) ժանդարմերիայի շրջանային հրամանատարը եղած ժամանակ խորապես ազդվելով Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում Արդվինի և շրջակա բնակավայրերի հայության բնաջնջումն իրականացրած Թուփաթ Օսմանի կենսագրությունից, Գիրեսունում կանգնեցրել էր վերջինիս արձանը⁴։ Ադրբեջանում էլ շարունակում են նորածին երեխաներին կոչել հայ սպա Գուրգեն Մարգարյանին սպանած ադրբեջանցի Ռամիլ Սաֆարովի անունով։

Ինչ վերաբերում է Յոզղատի մութասարրիֆի տեղակալ, Բոզազլըյանի կայմակամ Մեհմեդ Քեմալին, ապա վերջինս 1919-1921 թթ. Ստամբուլի ռազմական արտակարգ ատյաններում հայերի տեղահանության և կոտորածների մեղադրանքով հարուցված շուրջ 63 դատական գործերի շարքում առաջինը կայացած Յոզղատի դատավարության երեք մեղադրյալներից մեկն էր։

1919 թ. փետրվարի 5-ին Ստամբուլի ռազմական ատյանում սկսվել էր Յոզղատի հայության տեղահանության և կոտորածների դատաքննությունը, որը ժամանակի օսմանյան մամուլում ստացել էր պատմական դատավարություն» որակումը։ Դատը (18 նիստ) տեղի է ունեցել 1919 թ. փետրվարի 5-ից մինչև ապրիլի 7-ը։ Մեղադրյալները նախապես 3 հոգի են եղել՝ Յոզղատի մութասարրիֆի տեղակալ, Բոզազլըյանի կայմակամ Քեմալը, Յոզղատի ժանդարմերիայի գումարտակի հրամանատար Թնֆիկը և Յոզղատի վաքըֆային վարչության նախկին պաշտոնյա Ֆեյյազ

⁴ "2 Nisan 1923: Soykurum Suclusu Katil Topal Osman Öldürüldü". <http://www.marksist.org/tarihce-bugun/3355-2-nisan-1923-soykurum-suclusu-katil-topal-osman-olduruldu>.

Ային: 17-րդ նիստում վերջինիս գործն առանձնացվել է՝ հետագայում քննվելու նպատակով, բայց մնացել է թղթի վրա⁵: Դատավճիռը կայացվել է ապրիլի 8-ին, համաձայն որի՝ ամբաստանյալներից Բողազլոյանի կայմակամ Քեմալը դատապարտվել է մահվան, իսկ ժանդարմերիայի գումարտակի հրամանատար Թնֆիկը՝ 15 տարվա տաժանակիր աքսորի⁶:

Նախ հարկ է նշել, որ Յոզղատի դատական նիստերի ժամանակ և հատկապես՝ 1919 թ. փետրվարի 22-ի նիստում ընթերցվել են բազմաթիվ պաշտոնական փաստաթղթեր, հատկապես՝ ծածկագիր հեռագրեր, որոնց վավերականությունը հաստատելուց հետո է միայն ռազմական դատարանը մահվան դատապարտել Քեմալին⁷:

Դեռևս 1918 թ. դեկտեմբերի 12-ին Յոզղատի կառավարիչ (մութասարիֆ) Ջեմալ բեյը գրավոր ցուցմունքներ էր տվել հետաքննիչ հանձնաժողովին, համաձայն որոնց՝ տեղահանության գործի մեջ ընդգրկված էին եղել նաև տեղի ոստիկանները: Յոզղատ քաղաքից ու շրջակա գյուղերից տարագրված հայերը կոտորվել և բնաջնջվել էին ոստիկանների, հրոսակախմբերի ու բնակչության կողմից⁸:

Յոզղատի դատավարության երրորդ նիստում հաստատվել է, որ Յոզղատի հայերի կոտորածներին տեղի բնակչության մասնակցությունն ապահովել ու խրախուսել էին մեղադրյալներ Քեմալը և Թնֆիքը: Այսպես՝ քաղհայցվորի ներկայացուցիչ Լևոն Ֆերիդը վկայել է. «Քեմալը հայոց ողբերգության թատերաբեմերից Գյուլլեր գավառակում կատարված կոտորածի առնչությամբ ասել էր. «Թատերական ներկայացման ենք գնում»: Մեղադրյալը, Գյուլլերի մահմեդական բնակչության ֆանատիկ զգացմունքները զրգոթող ելույթ ունենալով, ապահովել էր, որպեսզի ջարդերին

⁵ Ֆեյյազ Ային բանտից ազատ է արձակվել, որպեսզի հնարավորություն ունենա ներկայանալ մեկ այլ շրջանում գտնվող դատարանին, որը պետք է քններ իր գործը, սակայն նա ուղևորվել է Անկարա և պատգամավոր ընտրվել Անկարայի նորաբաց Ազգային ժողովում, տե՛ս Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, *"Tehcir ve Taktil", Divan-ı Harb-i Orfi Zabıtları, İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922*, İstanbul, 2008, s. 194.

⁶ *Takvim-i Vekayi*, No 3617, 7 Ağustos, 1919, ss. 1-2.

⁷ Գրիկեր, *Յոզղատի հայաստանության վանդալական պատմությունը*, Նիւ Եորք, 1980, էջ 66:

⁸ Գրիկեր, *Յոզղատի հայաստանության վանդալական պատմությունը*, էջ 125:

մասնակցեր նաև տեղի բնակչությունը: Քեմալը, տառապող ժողովրդի հեծեծանքները և տանջանքները դիտելով, նարգիլ է էր ծխել, իսկ ժանդարմերիայի հրամանատար Թեֆիկը, ելույթ ունենալով, խրախուսել էր բնակչության մասնակցությունը կոտորածին և հրացանով անձամբ սպանել երեք հոգու»⁹:

Միեռույն նիստում Լևոն Ֆերիդը նշել է. «Կոտորածի թատերաբեմ դարձած Գյուլեյում 6000 հոգու սպանությունը հայտնի է այն դիակների շնորհիվ, որոնցից յուրաքանչյուրի մարմնի անդամները կտրատված են եղել որևէ կողմից: Դա հայտնաբերվել է բժշկական հանձնաժողովի կողմից կատարված դատաբժշկական զննումների շնորհիվ»¹⁰:

Նույն նիստի ժամանակ անդրադարձ է եղել նաև բողոքական հայերի տեղահանությանը, ովքեր, օրենքի համաձայն, չպետք է ենթարկվեին արտոյի: Ըստ քաղհայցվոր Հայկի՝ «...երբ իր մայրը Քեմալ բեյին ասել էր, թե ինքը բողոքական է, և խնդրել տեղահանության չենթարկել իրեն, Քեմալը պատասխանել է, թե իր կարծիքով բոլորը մեկ են՝ բողոքական, թե կաթոլիկ, բոլորը հայ են և հեռանալու են»¹¹:

1919 թ. փետրվարի 11-ին տեղի ունեցած չորրորդ նիստում հանդես է եկել վկա Արթինը, որը հայտնել է. «...հայերին ութ-ութ կապել են իրար և Յոզղատից դուրս տարել, խլվել են հայերի մոտ գտնվող թանկարժեք իրերը, դրամը, կողոպտիչները կանանց հարբեցրել են Օսման փաշա դերվիշների մենաստանի մոտակայքում, Յոզղատի մութասարրիֆի տեղակալ, Բողազլըյանի կայմակամ Քեմալ բեյը 500 հեծյալ ավազակախմբով եկել է Գյուլեյ, մահապատժի են ենթարկել նախ՝ քահանայի փոքրիկ երեխային, ապա՝ կնոջը և այնուհետև՝ քահանային, որից հետո Քեմալը, դուրս եկ նվազելով, քաջալերել է մարդասպաններին՝ ասելով. «Դուք չգիտեք՝ ինչպես կոտորել»: Չեթենները (ավազակախմբերը)

⁹ "Tarihî Muhakeme", *Alemdar*, 10 Şubat, 1919.

¹⁰ "Tarihî Muhakeme", *Alemdar*, 10 Şubat, 1919.

¹¹ "Tarihî Muhakeme", *Alemdar*, 10 Şubat 1919. 1915 թ. մարտի 2/15-ի գաղտնի հրահանգի համաձայն՝ Դեր Զոր արքայազանը ենթակա էին նաև օտարահպատակ հայերը, տե՛ս Արսեն Ավագյան, 1915 թ. Օսմանյան Թուրքիայում օտարահպատակ և վատառողջ հայերի տեղահանման խնդրի վերաբերյալ (թուրքական արխիվի մեկ փաստաթղթի հիման վրա), *Բանբեր Հայաստանի ախրիվների*, թիվ 2 (106), Երևան, 2005, էջ 194-197:

Քեմալ բեյի այս խոսքերից հետո սկսել են ամենայն դաժանությամբ կոտորել ամեն պատահածի»¹²:

Միևնույն նիստում որպես վկա ցուցմունքներով հանդես է եկել նաև Յոզդատի նախկին պատգամավոր Շաքիր բեյը, որը դատարանին հայտնել է, թե ինքը տեղի կառավարչին դիմել է հայերի կոտորածները դադարեցնելու համար, բայց՝ ապարդյուն¹³:

Յոզդատի դատաքննության 1919 թ. փետրվարի 12-ի նիստում դատարանին տրված վկայությունների շարքում հիշատակման են արժանի հատկապես հայ վկա Օժենի Վառվառյանի ցուցմունքները, որոնք առնչվում էին նաև բռնի կրոնափոխման դեպքերին. «...Այդպես բերվեցինք Օսման փաշա դերվիշների մենաստան, այնտեղ էր գտնվում նաև յոզդատցի ոստիկան Նուման էֆենդին, և ահա այստեղ գտնվող Ֆեյյազ բեյն ու Նուման էֆենդին վերցրեցին մեզ մոտ գտնվող դրամները և հրամայեցին մեզ ուղարկել Ֆենեք, գիշերը ինձ և մեկերկու աղջկա ևս ասացին. «Ձեզ մուսուլման ենք դարձնելու մնացե՞ք այստեղ», և պահեցին: Մյուսներին տարան 50-60 սայլերով: Այդ օրն այնտեղ էր նաև մեղադրյալ Քեմալ բեյը: Ձեռքին թուր՝ եկավ մեզ մոտ և հետևյալն ասաց իր մարդկանց. «Եթե դուք սրանց բռնեք ինչ-որ հարկն է, չսպանեք, ե՛ս ձեզ կսպանեմ: Մի թե մեր մայրերն այսօրվա համար չեն ծնել մեզ: Դե՛հ, ի՛նչ եք կանգնել, գնացե՛ք, կոտորե՛ք: 6 տարեկանից մինչև 70 տարեկան՝ բոլորի՛ն կոտորե՛ք»: Այնտեղ հենց իմ աչքի առաջ կոտորեցին բոլոր մարդկանց՝ ցորեն հնձելու պես, ինձ էլ մորս գրկից խլեցին՝ սպանելու համար, հարվածեցին գլխիս: Սպանվածների գրպանները դատարկեցին, երեկոյան մեզ ուղիղ տարան կայմակամություն: Այդ կառավարիչ Քեմալ բեյն այնտեղ մեկ անգամ ևս ծեծեց ինձ և սեփական ձեռքերով խլեց զգեստիս տակ գտնվող 1 լիրայի հասնող գումարը, ապա ուղեկցորդներին հրամայեց սպանել ինձ, սակայն վերջիններս ինձ փախցրեցին ու տարան Փուլ գյուղը, որտեղ Ադըգյուզել անվամբ մի ժանդարմ, ինձ իր հետ վերցնելով, տարավ Ինջիրլի գյուղը, այստեղ տասնապետ Ահմեդն ինձ 6 ամիս պահեց իր տանը, ապա ես փախա այն ախոռից, որտեղ ինձ փակել էին»¹⁴: Դատախազի այն հարցին, թե

¹² «Tarihî Muhakeme», *Alemdar*, 12 Şubat, 1919.

¹³ «Tarihî Muhakeme», *Alemdar*, 12 Şubat, 1919.

¹⁴ «Tarihî Muhakeme». *Alemdar*, 13 Şubat, 1919.

Օժենին ինչպես է ազատվել կոտորածից, վերջինս պատասխանեց, թե իսկա՛մ է ընդունել և այդպիսով փրկվել մահից¹⁵:

Նույն նիստում հանդես եկած վկա Ազնիվ Իբրանոյանը ռազմական ատյանին հայտնել է, թե մոտ 860 տուն ոչ մահմեդական բնակչություն էր բռնագաղթեցվել, ինքն էլ էր եղել նրանց մեջ, մի մասն ուղարկվել էր Թաշփընար և այստեղ կոտորվել, իսկ մեղադրյալ Քեմալ բեյն իր ոճիրների համար վաստակել էր «մսագործ կայմական» մականունը¹⁶:

1919 թ. փետրվարի 15-ին կայացած 6-րդ նիստում վկա Ստեփանը ցուցմունքներ է տվել առ այն, որ նախ՝ Գյուլլեր, ապա՝ Էլեթչիլեր աքսորված հայերը կացիններով, քլունգներով և գերանդիներով սպանվել են տեղի գյուղացիների կողմից: Վկան հայտնել է, որ ջարդին ներկա են եղել նաև ամբաստանյալները, և որ կոտորվել է իրենց ողջ թաղամասը¹⁷:

1919 թ. փետրվարի 18-ին կայացած 7-րդ նիստում հանդես եկած վկաներից Անկարայի 15-րդ կորպուսի հրամանատար, գեղապետ Հալիլ Ռեջային վկայել է, որ «ըստ մայր Շահաբ բեյի»¹⁸ ստացած ծածկագիր-հեռագրի՝ Բողազլըյանում բնաջնջվել էին 2-ից 3 հարյուր հայեր¹⁹:

Հալիլ Ռեջայի- Հանցագործությունների հետաքննիչ հանձնաժողովում էլ են ինձ հարցրել, թե Բողազլըյանից հեռագիր ստացել եմ, թե ոչ: Կարծեմ՝ նման մի հեռագիր է ստացել Շահաբ բեյը, այն վերաբերել է 2-3 հարյուր հայերի բնաջնջմանը: Հեռագիրն ինձ մոտ չէ: Այն պետք է որ եղված լինի Կայսերիից Անկարա:

Դատախազ- Ի՞նչ պատճառներից ելնելով է Ռազմական գերատեսչությունը զբաղվել տեղահանության խնդիրներով:

Հալիլ Ռեջայի- Տեղյակ չեմ: Ինձ նման հեռագիր հասավ, ես էլ այն հանձնեցի գլխավոր հրամանատարությանը: Շահաբ բեյից չեմ հարցրել պատճառների մասին: (...)

Դատախազ- Որտեղից է Շահաբ բեյը նման տեղեկություն ստացել:

¹⁵ "Tarihî Muhakeme", *Alemdar*, 13 Şubat, 1919.

¹⁶ "Tarihî Muhakeme", *Alemdar*, 13 Şubat, 1919.

¹⁷ "Katl ve Tehcir Da'vâsı", *Memleket*, 16 Şubat, 1919.

¹⁸ Շահաբ բեյը եղել է Կեսարիայի 15-րդ կորպուսի հրամանատարը:

¹⁹ "Tarihî Muhakeme", *Alemdar*, 19 Şubat, 1919.

Հայիլ Ռեջայի- Բողազլըյանից²⁰:

Նույն նիստում լսել են նաև ազգությամբ հույն վկա Հրիսթաքի Անդրեյադիսին, որը հանդես է եկել հետևյալ վկայությամբ. «331 թ. (1915) հուլիսի 24-ին՝ ուրբաթ առավոտյան, հրաման եկավ. Ե Ջեմալ բեյը²¹ տեղահանությունն սկսեց: Աքսորյալների առաջին խումբը հաջորդ օրը տարագրվեց Սվաս: Երկրորդ խումբը նույնպես Սվաս (Մեքաստիա) ուղարկվեց: Հայերի երրորդ խումբն աքսորվեց Կայսերի (Կեսարիա): Այդ ժամանակ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության պատվիրակը²² հայերին բնաջնջելու վերաբերյալ բանավոր հրամաններ տվեց: Ջեմալ բեյը չհամաձայնեց դրան: Գնաց Չորում: Լսեցինք, որ պաշտոնից հեռացվել է. նրան փոխարինեց Քեմալը: Լսեցինք, որ բնաջնջվել են միայն Բողազլըյանի հայերը: (...)

Այնուհետև ժողովրդից զույգ-զույգ տարել են Բադլըջայի և Բեզլիհանի կողմերը: Լցել են մի փարախի մեջ, որի շուրջը ճահճուտ է եղել, և այնտեղից երեք-երեք կամ հինգ-հինգ հանելով՝ սպանել: Փախած-թաքնվածներին էլ բացահայտելու նպատակով ասել էին, թե իսլամ ընդունածները փրկվելու էին, սակայն երբ փախածները դուրս էին եկել իրենց թաքստոցներից, նրանց էլ էին կոտորել²³:

Յոզղատի դատաքնության 9-րդ նիստում, որը տեղի է ունեցել 1919 թ. փետրվարի 22-ին, դատարանի նախագահ Հայրեթ փաշան դատական քարտուղարին խնդրում է ընթերցել մի շարք ծածկագիր հեռագրեր, որոնցից մեկում դիվիզիոնի հրամանատարը կորպուսին էր հաղորդում Բողազլըյանում 1500 հայերի սպանության մասին, իսկ մյուսում, որը կրում էր 207 համարը, նշվում էր, որ Բողազլըյանում և շրջակա բնակավայրերում բնաջնջվել էին 360 հայեր²⁴:

Առյուծ դատական գործընթացի 10-րդ նիստում, որը կայացել է 1919 թ. մարտի 5-ին, վկաներից ունկնդրության է արժանացել

²⁰ "Kad ve Tehcir Da'vâsı", *Memleket*, 19 Şubat, 1919.

²¹ Յոզղատի մութասարիֆը:

²² Յոզղատում Միություն և առաջադիմություն կուսակցության պատվիրակը եղել է Նեջաթի բեյը:

²³ "Kad ve Tehcir Da'vâsı", *Memleket*, 19 Şubat, 1919.

²⁴ "Kad ve Tehcir Da'vâsı", *Memleket*, 23 Şubat 1919. Առյուծ նիստում ընթերցված մյուս ծածկագիր հեռագրի մասին տե՛ս Գրիկեր, *Յոզղատի հայաստանության վաերադարձական պատմությունը*, էջ 61:

Թոքաթի մութասարրիֆը, որն ասել է, թե հայերի սպանությունների փաստը հայտնի է եղել բոլորին²⁵:

Նույն նիստում որպես վկա լսվել է նաև վարչական տեսուչ Նեդիմ Բեյը, որը հայտնել է, թե ըստ իրեն հասած խոսակցությունների՝ տարագրված 140 հոգանոց հայկական քարավանին գիշերը փակել են մի փարախում ե գավազաններով ոչնչացրել: Վկան նաև շեշտել է, որ հայերին աքսորել են որոշ գյուղերից, ե որ ճանապարհին նրանք ենթարկվել են ավազակախմբերի հարձակումներին²⁶: Այս նիստում ես ընթերցվել է Շահաբ Բեյի զեկուցումը, ըստ որի՝ Բողազլըյանի տեղահանության ժամանակ կատարվել են սպանություններ և չարաշահումներ: Ներկայացվել է ես երկու զեկուցում: Դրանցից առաջինում, որը հաղորդվել էր Ժանդարմերիայի կողմից, նշվում էր, թե 36 հայերից 11-ը սպանվել էր եյուսակախմբերի կողմից, ե մյուսները կոտորվել էին հետագայում, իսկ երկրորդ զեկուցումը, որի վրա նշված էր «գաղտնի» բառը, վերաբերում էր Բողազլըյանի տեղահանությանը²⁷:

Յոզղատի դատավարության ընթացքում բացահայտվել է, որ հայերի քարավանները հսկելու նպատակով պետության կողմից ուղարկված մարդիկ ես տեղի բնակչությանը հրահրել են հայերի դեմ: Այսպես՝ 1919 թ. մարտի 24-ի նիստում դատախազ Հարալամբո Էֆենդին ամբաստանյալ Քեմալին հարցրել է, թե հայերի քարավանները հսկելու և կարգուկանոնը պահպանելու նպատակով ուղարկված Աբդուլլահը ինչու էր խառնակչություններ հրահրել բնակչության մեջ: Դատախազը եզրակացրել է, թե պետական պաշտոնյաների առկայության պայմաններում պետության կողմից նման անձանց ես ուղարկելը հատուկ նպատակ էր հետապնդել²⁸:

Ամբաստանյալ Քեմալ Բեյի՝ նախաքնության ընթացքում տված ցուցմունքի համաձայն՝ ինքը ստորադասներին հրամայել էր տեղահանությանը վերաբերող երամանների մի մասն ընթերցելուց հետո այրել: Այդ մասին Քեմալին հիշեցվել է նաև 1919 թ. մարտի

²⁵ "Kadı ve Tehcir Da'vâsı", *Memleket*, 6 Mart, 1919.

²⁶ "Kadı ve Tehcir Da'vâsı", *Memleket*, 7 Mart, 1919.

²⁷ "Kadı ve Tehcir Da'vâsı", *Memleket*, 7 Mart, 1919.

²⁸ "Divan-ı Harb'de Tehcir Muhakemesi Başladı", *Alemdar*, 25 Mart, 1919.

24-ի նիստում: Թե՛ն Քեմալ բեյը փորձել է հերքել իր ցուցմունքը, սակայն դատախազ Հարալամբո էֆենդին հաստատել է այդ փաստը:

«Նախագահ- Հանցագործությունների հետաքննիչ հանձնա-
ժողովին Ձեր տված ցուցմունքների համաձայն՝ տեղահանությանը
վերաբերող փաստաթղթերի մի մասը կարդալուց հետո այրելու
հրաման է եղել, իսկ մնացածը ուրտել է:

Քեմալ բեյ- Բոլորն էլ պահպանվել են, էֆենդի՝: Ճիշտն ասած՝
այդ օրը շատ հոգնած էի. ութսուն հոգով մի վագոնում էինք: Եվ
քանի որ քուես տանում էր, չգիտեմ՝ ինչպես եմ ցուցմունքներ տվել:

Դատախազ- Ես, Հետաքննիչ հանձնաժողովի անդամ լինելով,
հայտնում եմ, որ ասվածը չի համապատասխանում
իրականությանը. 3-4 ժամ մտածել է, հետո՝ գրել»²⁹:

Մինետյան նիստում դատարանի նախագահի կողմից
հիշատակվում է Յոզդասի հոգևոր առաջնորդի՝ նախաքննության
ընթացքում տված ցուցմունքը, համաձայն որի՝ մյուֆթին վարձել է
խրատել Քեմալին, իսկ վերջինս ասել է. «Դու կառավարությունից
բարեգու թ ես»³⁰:

Սույն դատաքննության ընթացքում ամբաստանյալները
փորձում էին իրենց արդարացնել՝ վկայակոչելով կառավարության
կողմից ստացված հրամանները: Դատախազների ընթացքում
նրանց տված ցուցմունքների համաձայն՝ կառավարությունը
գոյության միջոցներ չէր տրամադրել հայերի քարավաններին³¹:

Յոզդասի դատավարության 1919 թ. մարտի 27-ի նիստի
ժամանակ նույն փաստարկով է իրեն փորձում արդարացնել
ամբաստանյալներից Քեմալը:

«Նախագահ- Ճիշտն ասա. հայերին բնաջնջելու մտադրու-
թյունները անձնակա ն, թե՛ մեկ այլ դրդապատճառ ունեին:

Քեմալ բեյ- Քա՛վ լիցի, փաշա՛, հայերին բնաջնջելու հրահանգ
երբեք չեմ տվել:

Նախագահ- Մի թե՛ Յոզդասը գործողությունների թատե-
րաբեմից դուրս էր:

Քեմալ բեյ- Ո՛չ, էֆենդի՛:

²⁹ "Divan-ı Harb'de Tehcir Muhakemesi Başladı", *Alemdar*, 25 Mart, 1919.

³⁰ "Divan-ı Harb'de Tehcir Muhakemesi Başladı", *Alemdar*, 25 Mart, 1919.

³¹ "Divan-ı Harb'de Tehcir Muhakemesi Başladı", *Alemdar*, 25 Mart, 1919.

Նախագահ- Ինչու՞ մի խումբ արտոթյալներ բռնագաղթեցվեցին առանց փոխադրամիջոցների, ծայրաստիճան չքավորության պայմաններում:

Քեմալ բեյ- Միջոցներ չկային, էֆենդի՝, ես կատարել եմ կառավարության կողմից ստացված հրամանը³²:

Միննույն նիստում դատարանին ցուցմունքներ տված վկա Մեհմեդ բեյը, որն անգլոհայտակ գնդապետ էր, հայտնել է, թե ինքն անձամբ է տեսել, թե ինչպես են կացիներով ու դաշույններով հայերին կոտորում³³: Մեհմեդ բեյը նշել է, որ հայերին կոտորել են Քարաքուշ լեռնահովտում³⁴:

Դարձյալ 1919 թ. մարտի 27-ի նիստում հանդես եկած վկաներից Սկյուտարի մութասարրիֆ Մեհմեդ Ալի բեյը չի բացառել հայերի կոտորածներին պաշտոնյաների և տեղի բնակչության մասնակցության հավանականությունը, սակայն, ըստ վկայի ցուցմունքի, դա հնարավոր էր կառավարության կողմից տրված գաղտնի հրամանի դեպքում միայն³⁵:

1919 թ. ապրիլի 8-ին կայացած դատավճռով մահապատժի դատապարտված Մեհմեդ Քեմալը կախաղան է բարձրացվել երկու օր անց՝ ապրիլի 10-ին Ստամբուլի Բայազետ հրապարակում: Բողազլյանի գավառապետ Մեհմեդ Քեմալի մահապատիժը (1919 թ. ապրիլի 10) խիստ վրդովմունքի տեղիք է տվել թուրք հասարակության մեջ: Նախ՝ մահապատժի արարողությունն ինքնին կատարվել է ոչ ընդունված կարգով: Ըստ օրենքի՝ կախաղանի դատապարտվածը մահապատժի էր ենթարկվում նախքան արնածագը, դատապարտյալի մարմինը հրապարակում էր մեռնելու 5-6 ժամ, ապա՝ անշուք կերպով թաղվում: Մինչդեռ Քեմալի մահապատիժն ի կատար է ածվել կեսօրից հետո՝ ժամը 19:20-ին³⁶: Արարողությանը մասնակցել են բարձրաստիճան պաշտոնյաներ ու հոծ բազմություն: Մահապատժից հետո Քեմալի դիակը դրվել է Բայազետ մզկիթի լվացարանում. գործողություն,

³² "Tehcir ve Taktıl Muhakemesi", *Alemdar*, 28 Mart, 1919

³³ "Tehcir ve Taktıl Muhakemesi". *Alemdar*, 28 Mart, 1919

³⁴ "Katil ve Tehcir Da'vâsı", *Memleket*, 28 Mart, 1919.

³⁵ "Tehcir ve Taktıl Muhakemesi", *Alemdar*, 28 Mart, 1919.

³⁶ "Kemal Bey İdam Olundu", *Alemdar*, 11 Nisan, 1919.

որն անթույլատրելի էր մահապատժի դեպքում³⁷։ Մահապատժի հաջորդ օրը մեծ շուքով կազմակերպվել է Քեմալի թաղման արարողությունը, որին մասնակցել են առավել քան 10 հազար ցուցարարներ։ Ոճրագործը հռչակվել է «ազգային նահատակ», նրա այրին ու զավակները՝ վերցվել ազգային խնամակալության տակ ե, ինչպես նշում է Արամ Անտոնյանը, «Այն թուրք ժողովուրդը որ հանրային հանգանակութեանց իր քսակը այն ատեն միայն կը բանայ, երբ վիզը կը սեղմեն, ինքնաբերաբար, 5-10 օրուան ընթացքին 20 հազար օսմ. ոսկի գումար մը հանգանակելով, յանձնեց Քեմալ պէյի այրիին»³⁸։

Այսպիսով՝ Քեմալի պես ոճրագործների հերոսացման պատմությունը ձգվում է մինչև իր ապրած ժամանակները։ Այսօր ես նման ցեղասպանների ոգեկոչման արարողություններին շարունակում են մասնակցել թուրք հասարակության պատկառելի թվով ներկայացուցիչներ, քանի որ հենց նման ելադասպանների շնորհիվ է այսօրվա Թուրքիան դարձել «ազգային պետություն»։

³⁷ Գրիկեր, *Եռզղատի Հայաստանության վաերագրական պատմությունը*, էջ 330։

³⁸ Արամ Անտոնյան, *Մեծ ճգիրը*, Պոսթըն, 1921, էջ 272։